

Mall Hiemäe
Virumaa vanad
vaimujutud

Eesti Kirjandusmuuseum
Eesti Rahvaluule Arhiiv

Virumaa
vanad
vaimujutud

Mall Hiimäe

Viru Instituut
Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus
Rakvere – Tartu 2015

Avaldatud tekstid pärinevad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest

Koostanud ja toimetanud Mall Hiiemäe

Kujundanud ja küljendanud Pille Niin

Vahelehed: Mari Hiiemäe

Korrektuur: Kadri Tamm

Tehniline abi: Tuuli Otsus, Siret Roots, Kaisa Kulasalu, Risto Järv

Väljaanne on seotud teadusteemaga IUT22-4 “Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad”.

Toetanud:

Virumaa pärimuskultuuri programm (Rahvakultuuri keskus)

Eesti Kultuurkapital

Kaane kujunduses on kasutatud Robert Kello joonistusi ERA II 217, 36 (7) ja 67 (30) < Rakvere l. (1939).

Esikaanel: Vanakuri rahatule juures.

Tagakaanel: Vaim Haljala surnuaial.

ISBN 978-9949-544-50-9

Sisukord

Sissejuhatus	7
Metshaldjas	17
Vetevaimud	31
Vaarao inimesed ja merekari	47
Laevahaldjas	59
Majahaldjas	71
Toonesepad ja maa-alused	85
Mardus	97
Vainuköis	109
Surnuvaim	121
Kodukäija	141
Vanakuri	159
Koerakoonlased	177
Katk	191
Halltöbi	207
Libahunt	219
Luupainaja	237
Tuulispask	249
Kratt	263
Sõnaseletusi	280
Kogude lühendid	282
Kirjandus	282
Eesti kihelkonnad	285
Paigaloend	286
Rahvajutukogujad	295
Kiri lugejale	298

Sissejuhatus

Mõte koostada väljaanne Virumaa vanadest vaimujuttudest hakkas mees mõlkuma sestpeale, kui koostöös Viru Instituudiga 2012. aastal ilmus trükist raamat “Virumaa vanad lastemängud”, mis osutus populaarseks abivahendiks eelkoolipedagoogidele-lasteaiakasvatajatele. Soe vastuvõtt innustas jätkama, pärandkultuuri aasta (2013) ettevõtmiseks sai internetiväljaanne “1001 lastemängu aastast 1935” mängukirjeldustega kogu Eestist. Nii osutus Viru Instituudi osalus meie rahvakultuuri vahendamisel tahes-tahtmata märksa tulemuslikumaks kui esialgu kavandatud.

Kuidas läheb käesoleval väljaandel? Kas see leiab oma lugeja, teisisõnu, kas huviline leiab selle raamatu, võtab kätte, mõtleb ise kaasa, meenutab ka iseenda elu üleloomulikke juhtumusi või teistelt kuulnud? Kui jah, siis on trükis oma ülesande täitnud. Muretsen juba ette, kas tänapäeva inimese maailmanägemises on kohta neile sajanditagusesse aega jäänud kujutelmadele üleloomulikest olenditest, alates looduskeskse metshaldjaga ning lõpetades vanakuradilt hinge saanud varandusetooja – krati ehk tondiga. Kes praegusajal veel kindlasti teada ja tuntud on, need on surnuvaim ja kodukäija (nimetatud enamasti kummituseks), kurat (leebema nimekuju poolest vanakuri) ning vetevaim – näkk. Rahutu surnu teema köidab rohkem naiste-

Paulus Paurmann. ERA, Foto 5103.

rahvaste meeli, kurat on enam tuttav meestele, ent näkil on kauane tuntus lastehirmutisena.

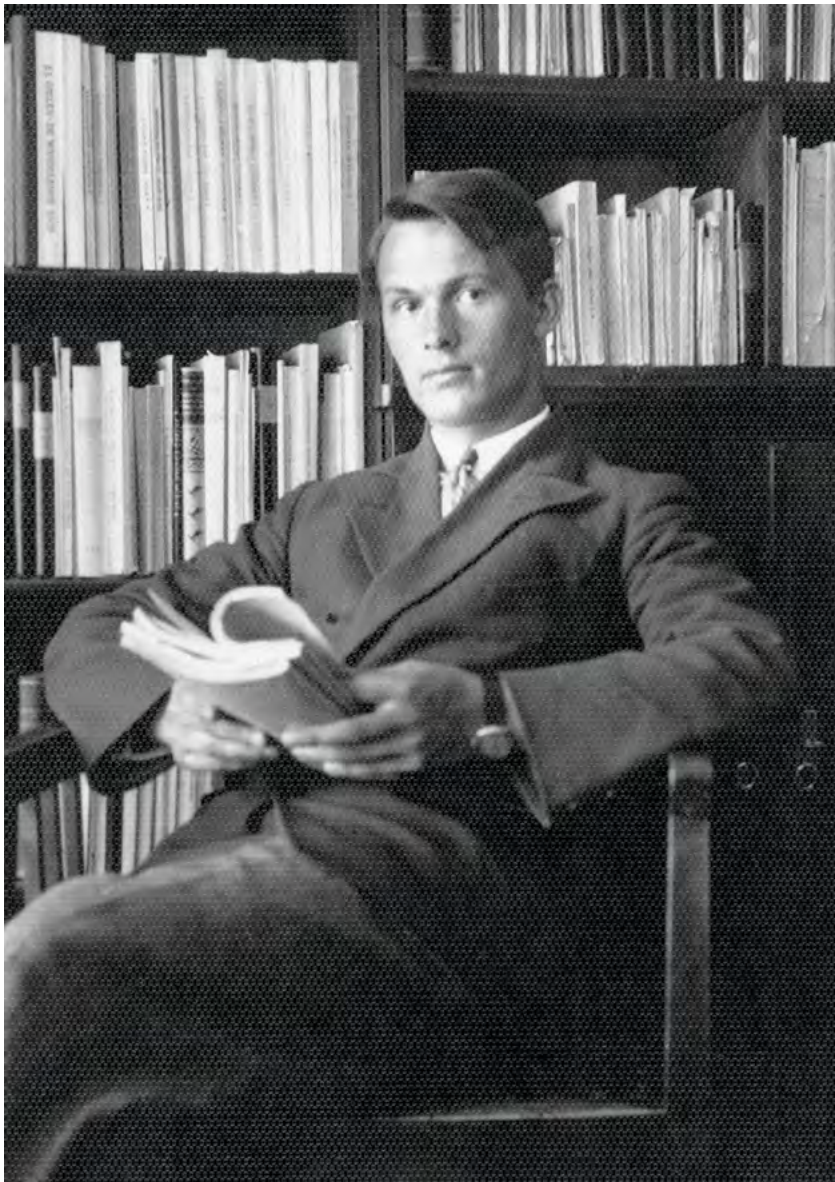
Rahvaluulekogumine sai hoogu tänu Jakob Hurda algatusele 1888. aastal. Virumaa kohalike korrespondentide saadetistest J. Hurdale ja Matthias Johann Eisenile said käesolevasse raamatusse valitud tekstid, mis kajastavad vanapära traditsiooni ajast, mil siinmail vaimude olemasolu veel küllaltki tõsimeeli usuti ja seetõttu neid ka sageda-

mini kohata võidi. Lugude kirjanijad, nagu nt. Friedrich Feldbach (Vaivara khk.), Paulus Paurmann ning August Tõnurist (Jõhvi khk.), Viilip Klaas ja Danel Pruhl (Haljala khk.), Alfred Constantin Kivi ja Johann Sõster (Kadrina khk.), Karl Voldemar Lurich (Väike-Maarja khk.) jpt. olid ka ise head traditsioonitundjad.

Eesti Rahvaluule Arhiivi loomisega 1927. a. Tartus algas innukas senikogutud folklooriainese kopeerimine, koopiate korraldamine ning ühtlasi kogumistöö edasine organiseerimine.

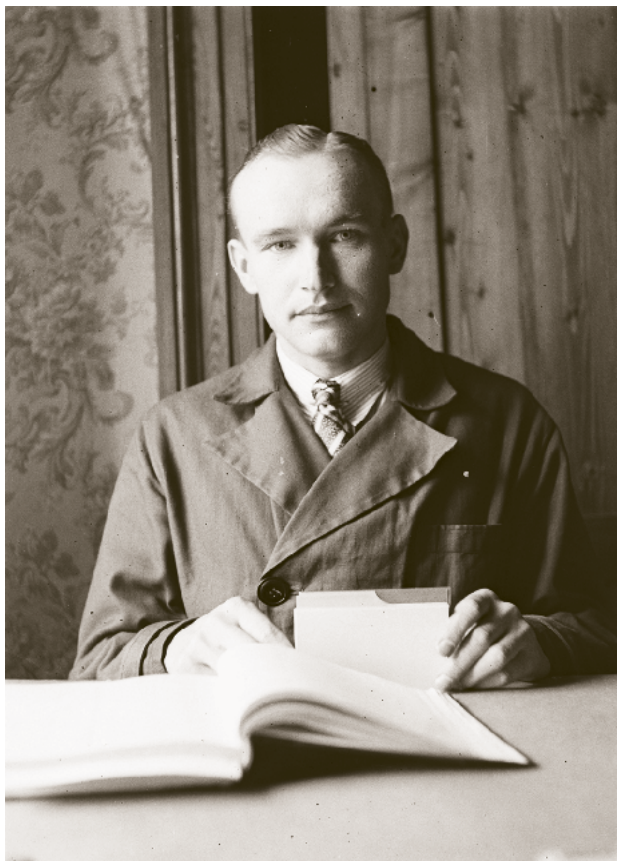

Viilip Klaas. ERA, Foto 1226.

Rudolf Põldmäe, saabunud kogumismatkalt.
ERA, Foto 186 (1932).

Virumaale lähetati peagi täien-
davalt usundialast materjali
koguma Jõhvi, Lüganuse, Viru-
Nigula ja Väike-Maarja kihel-
konda Rudolf Põldmäe, Simuna
kihelkonnas käis kogumisretkel
Richard Viidebaum (Viidalepp).
Oskuslik küsitlemine andis
sellal veel üsna häid tulemusi.
Rudolf Põldmäe on oma päevi-
kus kirjeldanud 1930. a. augusti-
kuu kogumismatkal kohtumist
74-aastase Maarja Tammega
Lüganuse khk. Kestla külas:
“...Istusin kivile ja algasin
usutlemist. Eide võrratu jutukus
murdis kohe maha võõrastava
paine ja säält tagast hüppasid
esile koledad kodukäijad, tondid
ja muud mulle sümpaatlikud
elukad. Suureks kurvastuseks
taevas kattus musta pilvega ja
säält langev vesi tegi algul mu
värvipliatsi küntud leheküljest
lainetava tindijärve...” (ERA II
28, 24/5)

Richard Viidalepp.
ERA, Foto 232 (1935).

Pärast seda, kui kooliõpilased olid edukalt osa võtnud ülemaalisest lastehirmutiste ja lastemängude ning -laulude kogumise aktsioonist, jõudis järg kohtadega seotud muistendite talletamiseni, juhendajaks Richard Viidalepp.

Aastatel 1938–1939 laekunud saadetistest komplekteeritud köidetes (ERA II 215–219) on Virumaa päritoluga tekste u. 3200 lk., neist neljandik Rakvere koolidest. Paljud kooliõpilased on suutnud oma kodustelt kuulnud jutustuse ehedalt kirja panna, lisatud on ka illustratsioone; erilist esiletõstmist väärivad Rakvere koolipoisi Robert Kello meisterlikud joonistused.

Kööted ERA kogust. Foto A. Madisson (2014).

Hermann Länts. ERA, Foto 129.

Julius Aleksander Reepärg 1935. ERA, Foto 17.

Rahvaluulearhiivi korrespondentide seas paistavad tublide muistendikogujatena silma Armilda Hallik (Iisaku ja Jõhvi khk.), Hermann Länts ja Julius Aleksander Reepärg (Haljala khk.), Mart Tarum (Iisaku ja Lüganuse khk.), Mihkel Sild Avinurmest (praeguse haldusjaotuse järgi kuulub Avinurme Virumaa piiresse) jpt.

Julius Reepärg ja jutustaja Jaan Muruväli. ERA, Foto 8111 (1937).

20. sajandi teisel poolel keskendus muuhulgas usundilise ainese kogumisele 1939. a. kohamuistendite kogumise konkursil kaasa löönud Aino Källo, kes õhutas ka hea traditsioonitundja Helene Liivaku kogumistööle (mõlemad Lüganuse khk.), oma emalt pani rohkesti jutupärimust kirja Endel Mets (Jõhvi khk.). Häid rahvajutte saatis ka Linda Palu (Haljala ja Rakvere khk. jm.).

Helene Liivak ja Aino Källo (taga) rahvaluulekogujate kokkutulekul Kadriinas 1965. a. ERA, Foto 7412.

Rahvaluulekogumise ekspeditsioonidest hõlmasid Virumaad järgmised: 1955–1957 Iisaku ja Jõhvi khk., 1969 Kadrina, Haljala ja Rakvere khk., 1978 Simuna ja Väike-Maarja khk., 1984 Viru-Jaagupi khk., 1994 Viru-Nigula khk. Võimalikult palju olen püüdnud ka ise vaimujutte arhiivile talletada Iisaku, Kadrina, Väike-Maarja, Viru-Jaagupi ja Viru-Nigula kihelkonnas.

Endel Mets. ERA, Foto 1781.

Et oleks esindatud samuti 21. sajandi jutupäränd ning lootuses saada täiendust juba unustusse jäävate vaimujuttude osas, levitasin vastavateemalist küsimustikku, kuid saaki oli vähe. Arvati, et “kõik on juba kogutud” või “mul pole midagi uut teada”. Tulemusteta see aktsioon siiski ei jäänud. Siin on nende nimed, kellele olen tänu võlgu: Inge Arula (Viru-Jaagupi), Ellu Elken (Iisaku), Erik Kaarend (Haljala), Kaja Kasemaa (Viru-Nigula) ja Väike-Maarja), Enno Kingumets (Iisaku), Eva Nölve (Kadrina), Anu Soon (Viru-Jaagupi), Heili Tarjan (Viru-Nigula), Alli Tõnissoo (Viru-Nigula),

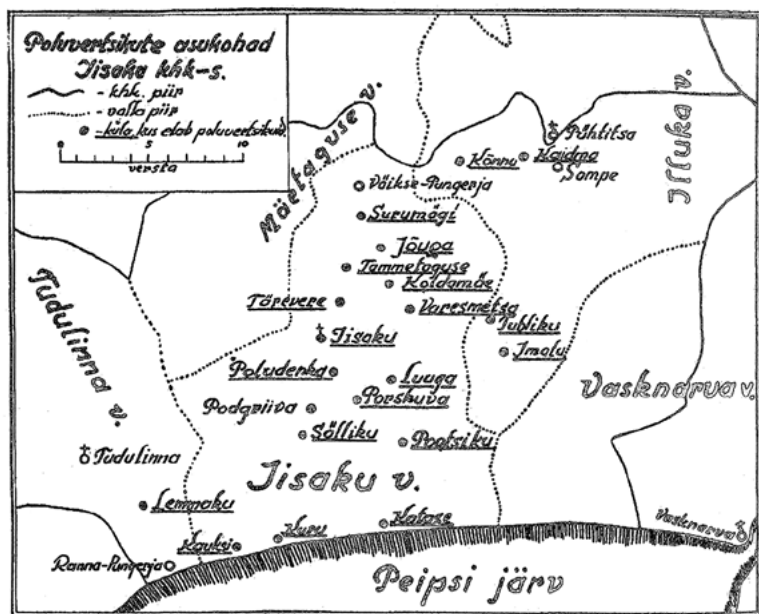
Heinz Valk (Haljala). Käsnu kaptenitekülas käis laevahaldjajutte küsimas Mari Hiiemäe.

Raamatusse valitud tekstid on folklooriliigi poolest enamjaolt usundilised muistendid (rahva-keeles nimetatakse selliseid tänapäeval legendideks); eelistatud on memoraate ehk mälestusjutte. Paljud neist on arhiivile laekunud Virumaa koolide õpilastelt 1939. a. Pole kahtlust, et isiklikud või tuttavate kogukonnaliikmete poolsed jutustused kohtumistest näkiga, metsas uitaja sattumisest üleloomuliku eksitaja võimusesse, haruldase vainuköie leidmisest, magajat öösiti kimbutavast luupainajast jne. on põnevamad, dramaatilisemad ning mõjuvad oma konkreetsuses ka usutavamana. Kuid tuleb tunnistada, et osa selle raamatu “kangelasi” rahvajututraditsioonis välja arendatud tegevustikku ei pakugi. Sellised on näiteks vaarao inimesed, juba nimetatud vainuköis, mardus, toonesepad ja maa-alused. Tekstivariandid nende kohta kipuvad olema üsna sarnase sisuga napisõnalised kirjeldused. Vastavalt on ka käesoleva raamatu eri osade maht erinev. Pidasin oluliseks siia paigutada kõik Virumaa vanas rahvausus veel hiljaaegu teada olnud vaimolendid – marduse ja toonesepa, õuevaimu, hoonevaimude hulka kuuluva ööema ja ketrajanaise ning üsnagi napisõnaliselt kirjeldatud ööitketaja. Muinasjutumotiive tuleb ette lugudes kunagistest laialt tuntud vaimolenditest, nagu vetevaimud, kodukäija, kurat, koerakoonlased jt., üldiselt pole selliste lugude valim siin kuigi suur. Kuna joonistusi on rahvaluulekogujailt üpris vähe, pakuvad lugejale vaheldust veel ka kirjakohtad arhiivisäilikutest ja koopiakartoteekidest.

Küsimus selle kohta, kas vaimujutud pole liiga koledad, on muidugi õigustatud. Paljud ehedad (kirjanduslikult töötlemata) muinasjutudki on koledad, kuigi lõpp võib ju õnnelik olla. Kerkib ka

Usundiliste muistendite kartoteek: painaja.
Foto A. Madisson (2014).

Iisaku ja Illuka valla *poluvertsikute* ajaloolised külad Peipsi põhjapiiri ja Kuremäe kloostri vahemail. (Erenberg 1933: 106)

küsimus: mispärast lähevad jutud vaimolenditest põlvkonnalt põlvkonnale levides aina koledamaks? Vastutulelikult inimesi teele juhatavad metshaldjad muutuvad ajapikku eksitajateks, heatahtlikud vetevanad uputavateks näkkideks. Miks surnu oma viimses puhkepaigas rahu ei leia, vaid ilmub elavate hulka, see võiks pakkuda mõtlemisainet ka praegusajal. Samas, kui kujutlused demoniseerunud olenditest juttudesse panna ja näidata, et neist on võimalik üle olla – võib-olla aitab see meie hirmusid vähendada.

Mis on tundmatu ja seletamatu, saab hõlpsasti mütoloogilise seletuse. Usundiuuriia Oskar Loorits kommenteerib: “Tegelikult on ju nii, et sügavas laanes kumiseb ja kajab alatasa kummalisi häälsusi, eriti just lindude huilgeid, tagumist ja

laulu, mis sarnaneb kord helinale, kord naerule, kord kohutavale kisale ja mis jätab õige salapärase ja mõistatusliku mulje, kuna tõeline häälsuste põhjustaja jääb ju harilikult ikka teadmatuks. Siis massifantaasia kaldubki otsima üliloomulikkusselektust ja annab häälitsejale igasugu nimesid vastavalt ajale ja oludele.” (Loorits 1998, II: 205)

Selgitav kommentaar selle raamatu iga temarubriigi alguses annab lühikese ülevaate traditsiooni päritolust, levikust, tuntuusest, vaimolendi nimetuse kujunemisest, Virumaa erijoonetest. Märgata on ühisjooni idaslaavi ja läänemeresoome rahvaste traditsiooniga. Üsna tugevaid germaani mõjusid on näiteks libahundikujutelmal, piibliainestikule toetub pärimus vaarao inimestest, koerakoonlased pole ainult koeranäolised peletised,

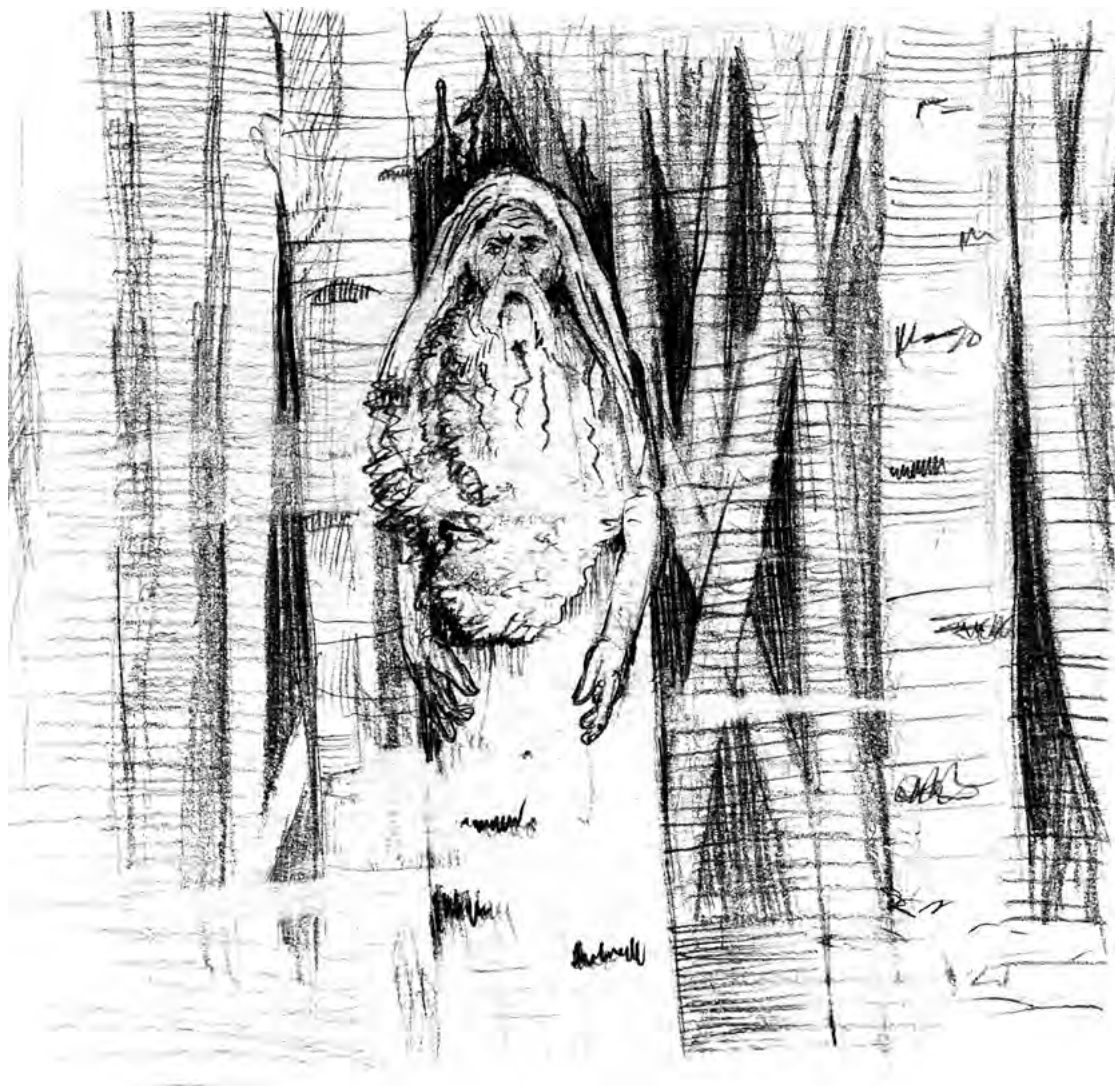
vaid veel ka sõjaröövlid ning ühesilmalised koletised. Laevahaldjat sisemaal ei teatagi, see tegelane kuulub omaaegsetel purjelaevadel merd sõitnud meeste rahvusvahelisse jutuvaramusse.

Kuna osa rahvaluulekogujaid on oma lood pealkirjastanud, siis ühtluse mõttes olen seda teguviisi järginud minagi, kuigi suulise esituse puhul ju lugudele pealkirju ei öelda. Tekstinäidete keelekasutus on omanäoline, tugevate piirkondlike erijoontega: kirderannikumurre jaguneb ida- ja läänerrühmaks, lõunapoolsed Ida-Virumaa kihelkonnad kuuluvad Alutaguse eesti-vene-vadja-isuri murrakuterühma, Virumaa läänepoolsed kihel-

konnad Põhja-Eesti keskmurde alale, lõunapoolsed kannavad idamurde jooni, sõnavaras leidub soome ja vene mõjusid (Must 2013). Loodetavasti aitavad murdekeelendites paremini orienteeruda raamatu lõppu lisatud sõnaseletused.

Iga jututeksti all on allikaviide rahvaluulekogu šifri, lehekülgede ja teksti numbriga, järgnevad kohaandmed – kihelkond, vald, küla endisaegse haldusüksuse järgi, seejärel koguja nimi, jutustaja andmed ning kogumisaasta.

Jaanipäeval 2014
Mall Hiimäe

Metshaldjas

Virumaalt 19.–20. sajandil kogutud rahvajutud metshaldjatest kannavad endas igivanu uskumusi. “Need kalurküti kultuurist pärit elemendid on aga tugevasti läbi põimunud hiljem juurde ladestunud kultuurilooliste kihistustega, kuna kiviaja küttide ja kalastajate religioon tõrjuti hiljem kõrvale maaharijaile-põllupidajaile ning karjakasvatajaile omaste uskumuste ja usundilis-maagiliste kommete poolt,” kirjutab Põhja-Euraasia rahvaste usundiloo uurija Ivar Paulson monograafia “Vana eesti rahvausk” metsaelu käsitlevas peatükis (1997: 51). Paulson on tähelepanu juhtinud ka sellele, et animatistlikku kujutlust looduse üldisest elususest ei tule pidada eelastmeks animistlikule kujutelmale looduse hingestatusest ja vaimudest kõikjal looduses, vaid need eksisteerivad rahvausus kõrvu ning omavahel põimunult (samas: 22–25).

Läänemeresoome keeltesse on sõna *haldjas* jõudnud alg-skandinaavia keelest. See tähendab haldajat, valdajat, omanikku. Virumaa (mets-) *aldjas*, *altijas*, *aljas*, *elkjas* on oma algupäralt haldaja, hoidja. Ka Alutaguse kakskeelsete Iisaku

kihelkonna külade elanikelt kirja pandud venekeelsetes muistendites on metsavaimu kohta kasutatud eestikeelset nimetust *aldias*. Mõnigikord pole pärimuse jutustajad suutnud otsustada, kuidas metsas kohatud vaimolendit nimetada tuleb: alles takkajärgi järeldatakse, et küllap see oli metshaldjas.

Kaitsevaimu-kujutelma täiendab usk üleloomulikku surma leidnud inimestest, kelle hing ei saa rahu. Rahvausundi uurijana on Eesti Rahvaluule Arhiivi rajaja ning esimene juhataja Oskar Loorits selgitanud metsavaimu mõistet surnuvaimu näitel: “Nagu surnud iseseisvuvad kehatuteks vaimudeks, nii ka **loodushinged** eralduvad oma kehadest iseseisvaiks “vaimudeks”. Algselt loodushing oli oma kehaga seotud nagu inimhingki.” (Loorits 1990: 54)

Metshaldjas esineb kõige sagedamini inimese – hallis rõivas vanamehe, eide, noore naise, poisikese – kujul. Selle kohta kirjutab Loorits: “Kuju muutlikkuse puhul on tähelepanväärt, et loodushing iseseisva vaimuna omandab ms. just **inimkuju**, s.t. inimesestub ka väliselt, nagu ta olemustki kujutellakse ju inimtaolisena.” (Samas)

Inimtaolise metsavaimu välimuses ja käitumises võib küll olla midagi ebatavalist, kuid looma või linnuna näitab ta end harvemini kui näiteks kodukäija või vanakuri. Uskumuste vanemas kihistuses tuleb ilmsiks neutraalne suhtumine: haldjas juhatab metsa eksinu õigele teele. Kus mujal, kui metsaderohke Virumaa metshaldjajuttudes võib juhtuda, et metshaldjas on sunnitud oma asupai-gast nuttes lahkuma, kui inimesed ta koduks oleva metsa maha raiuvad. Sageli käitub ta aga oma valdustesse sattunud inimestega vaenulikult: ajab jahilinnud küti eest kaugemale, tembutab, hirmu-tab, eksitab, sunnib oma teelt lahkuma. Demoniseerunud metshaldja käitumises on ühist kodukäija ning kuradiga, ka on teda nimetatud tondiks või metsapaganaks. Metshaldjat nähakse liikumas isegi heinasaadu kujul (vt. ka Hiiemäe 1997).

Orientatsiooni kaotamist loodusmaastikul liikumisel tuleb tänapäeval ette võib-olla samavõrd kui vanasti. “Peeaeugu iga külaühiskonna liige on oma elus metsa eksinud või siis kuulnud sellest mõnelt lähedaselt vahetult kogejalt,” kirjutab folklorist Madis Arukask (2000: 101). Artikli autor rõhutab, et “eksimine tuttavas kodulähedases, oma ja võõra – teisisõnu: eri maailmade piirialal eeldab, et orientatsiooni kaotanud pöördub abi saamiseks rahvatraditsioonist teada võtete poole. Muudetud maailma sattununa tuleb eksinul rakendada kultuurilist vastumeetmete arsenalit. On iseloomulik, et individuaalsed pääsetee otsingud jooksevad enamjaolt liiva, püüdes metsast “omal jõul” välja pääseda, jääb inimene veel pikemaks ekslema. Teisisõnu, kitsaskohast saab välja vaid etteantud meetodeid kasutades. Kõige iseloomulikum neist

on kahtlemata kehakatete teistpidi pööramine – tegevus, millega maailm jälle “õigeks” pööratakse ning end jälle tuttavas paigas leitakse.” (Samas: 108)

Tänapäeva usundipildis pole metshaldjale enam kuigivõrd kohta. Metsas eksimisest tavatsetakse küll teistelegi jutustada, kuid orientatsiooni kaotamisele leidub teistsugune põhjendus: tegemist on maast kiirgava energiaga, mis inimese meeli mõjutab.

Räägivad, et keegi nägi

Aldjas. – Metsas, räägivad, et keegi nägi, juustega, naisterahvas. See oli, võiks öelda, et kolmekümne sammu kaugusel poeg nägi, nüüd on sellest mitu aastat möödas. Vaatab – kõhn alasti inimene, vaatab, ja juba läkski.

Metshaldjas ja veehaldjas on erinevad.

ERA, Vene 4, 65 (1) < Iisaku khk. ja v., Katase k. – M. Erenberg < Aleksander Lilleorg, u. 80 a. (1931).

Metshaldjas ja metsavaim

Olen kuulnud ka oma vanaemalt kirjust linnust, kes laskub su ligidale põõsale, säutsub ja nagu nõia-väl meelitab sind vales suunas minema. Mälus on ka hall eideke, kes seelikusaba lehvides õigelt rajalt kõrvale veab. Üksi me ei julgenud metsa minna.

Kujutan ette, et metshaldjas on väike armas olevus puude lehestikus. Metsavaim on karmim, halli vanataadi moodi, kaabulott peas. Ta kaitseb

metsa ja võib ulakaid karistada. Nad on kõik hallipruunika tooniga, et looduses sulanduda, ja ei ole kuulnud, et peale eksitamise need metsaelanikud halba teeksid.

EFA I 171, 13 (2) < Viru-Nigula khk. ja as. – H. Tarjan (2014).

Vanaisa oli õitsil

Vaimud olid seal Ebavere mäel küll. Seda rääkis minu vanaema.

Vanaisa oli õitsil olnud. Seal on Täkutiik, kus täkk on ära uppund, seal käidi täkkusid jootmas. Tema oli õitsil old ja jäänd magama. Siis hobused kadund ära ja tema jooksnud edasi-tagasi. Ja siis üks hall mees oli näitand käega, kus hobused olid läinud, teomes sai õigeks ajaks veel teole.

RKM II 336, 284 (1) < Väike-Maarja khk., Möisamaa k. – M. Hiimäe < Leida Liiva, 60 a. (1979).

Haldjas kahe lapsega

Hallijas oli ja nähti metsas. Ükskord läinud mees heinamaale ja näeb: haldjas istub kahe lapsega ja imetab neid. Mees teretab, naene (haldjas) ei lausu sõnakest. Mees küsib teed ja teeb muud juttu. Säl tõuseb naine üles, võtab ühe lapse sülle, tõise käekõrva ja läinud metsa. Mees mõtelnud: “Näe, kuidas mind kardab, läks metsa; küll vist on haldjas.”

H II 1, 669 (4) < Vaivara khk. – O. Kallas < Mai Maibom, 80 a. (1888).

Päkapikkused mehed metsas

Päkapikkused mehed. Metsades eland, jüstkui metsaldija pojad. Eksitand mõnda, mõnda jälle õigele teele viind.

ERA II 28, 106/7 (11) < Lügánuse khk., Püssi v., Liimala k. – R. Põldmäe < Juuli Kullerkupp, 48 a. (1930).

Lugu haldjatega

Haldjaid oli siin 50 aasta eest. Ise näinud ei ole. Inimesele on nad rohkem heatahtlikud.

Haldjatega oli küll üks lugu. Meil oli üks vana külamees, kes oli kaunis suur joodik. Tuli kõrtsist. Iisakus oli kõrts. Siinsamas, kus mäeseljandik läheb, seal on suured lepapõõsad. Siis olid nad veel paksemad. Sai sinnasaate, tulivad kaks ilusat naisterahvast vastu ja meelitasivad teda, et tule meie aeda jalutama. Tema ei tahtnud minna. Nemad võttand käe alt kinni ja viinud. Seal olnud palju suuri õunapuid. Naisterahvad pakkunud temale õunu, et võta ja maitse. Tema ei ole tahtand. Hakkand aga siis võtma ja nimetanud: “Хосподи помоги!” (Jumal, aita!) Ja naisterahvad olnud äkki kadunud ja õunapuud ka ja kätte jäänud vaid lepaoks.

Siis tuli koju ja jutustas, et vot, mis minuga oli.

KKI 20, 97/8 (73–74) < Iisaku khk., Sälliku k. – L. Raudsep ja H. Kihno < Eduard Reiska, 86 a. (1955).

Metsaneitsi Kaarli metsavahel.
ERA II 217, 68 (33) < Rakvere khk. –
Robert Kello (1939).

Marjuline näeb kepiga meest

Minu ema läks Väiküla metsa maasikale. Korjanud maasikaid, läind temal pastli pael lahti. Istunud kännu otsa ja näpitsenud paela. Korraga läheb tema eest läbi suur vana mees. Pikk kepp olnud käes, suur pikk maani ulatuv mantel seljas ja nagu samblane habe ees. Tema hakand vaatama ja küsind: “Kes sa oled?” Seda kuuldes kadunud vanamees kui tina tuhka. Tema kartnud ja tulnud ära, et viimati eksib pärast ära. Tulles aga eksinud ära, ehkki mets on küll tuttav olnud. Alles hilja õhtul saanud koju.

ERA II 217, 471 (26) < Simuna khk., Paasvere v., Salutaguse k. < Rakvere l.
< Triigi – E. Kukner < Heleene Angus, 47 a. < vanematelt ja tuttavatelt (1939).

Paha koht heinamaateel

Võrnu Salas üks naisterahvas läks heinamaalt koju leiba ahju panema. Jäi seisma, ei osand enam edasi minna. Seisis hommikuni seal. Seal pidi olema paha koht, tondid pidid käima üle. Kui tema jälgedele lähed, siis ei pääse enam kuhugi.

ERA II 28, 350 (6) < Lügane khk., Maidla v., Venoja k. < Oandu k. –
R. Põldmäe < Juhanes Krautmann, 36 a. (1930).

Rabavaim meelitab

Rabas oli keelatud imelikule hõikele vastata. See olevat rabavaim, kes niiviisi meelitavat inimesi laugastesse.

EFA I 171, 40 (10) < Tallinn
< Haljala khk., Auküla – H. Valk
< oma mälestuse järgi (2014).

Surnuvaim

“**E**laval inimesel on hing või vaim, surnu aga on ise hing või vaim,” kirjutab üldistavalt Ivar Paulson (1997: 127) soomeugri rahvaste hinge- ja vaimukujutelmade kohta, samasugust käsitust pakub ristiusk. Mõlemad mõisted on tegelikult paljutähenduslikud. Läänemeresoome keeltes (eesti, liivi, vadja, isuri, soome, karjala, vepsa) võib *hing* tähendada nii vaimu kui hinge.

Kreutzwaldi “Kalevipoja” seitsmendas loos on episood Kalevi noorima poja käigust isa hauale nõu küsima.

“Tõuse üles taadikene!
Tõuse armu andemaie,
poja peada silitama;
tõuse rammu toetama,
sõna kolme kostemaie!”

Kadunukestelt abi ootamisest ja nende austamisest annab tunnistust meie muinasusu pärandina hingedeaja kombestik (vt. Hiimäe 2008: 203–208). Virumaalt on andmeid hingede vastuvõtust kodudes peamiselt kirjandusest, kuid üks kirjapanek

suulisest traditsioonist esindab koguni 20. sajandi keskpaiga teadmisi. Selles tekstis on hingesid nimetatud headeks vaimudeks. Alutaguse kombe järgi kaeti neile laud tuppa.

Aastasadadega on teispoolsusesse siirdunuist saanud siinpoolsete kujutluses pigem kardetavad olendid. Järgnevas tuleb juttu siitilmast lahkunud inimeste vaimudest kui n.-ö. rahututest surnutest, kes ei saa oma viimases puhkepaigas rahu, vaid annavad ikka ja jälle endast märku, satuvad elavate teele, kipuvad suhtlema. Surnuvaime on nimetatud ka tontideks, kirderannikumurde alal kummitusteks. Praegusajal on kummitus üldnimetuseks täpsemalt määratlemata viirastuse või ebamäärase kummitava vaimu kohta. Tänapäevalgi kuulub see seltskond kõige sagedamini kogetavate vaimolendite hulka. Sel põhjusel on niisugused surnuvaimud, kes oma endistesse kodudesse tavatsevad ilmuda, s.o. kodukäijad, käesolevas raamatus eraldi alajaotusesse paigutatud.

Muistenditekstidest selgub, et vaimu nähakse sageli paigas, kus puhkab lahkunu põrm, niisiis kõige enam kalmistul, üldse surnuaedade ja

kabelite läheduses. Vaimu kohtamise eeliskohaks on ka vanad majad, rehehooned, mõisad. Vaim võib ilmuda näiteks (kodu)looma või ebamäärase viirastusena, endast märku anda koputamise vm. häälesignaalliga, võib näidata end korduvalt ühes ja samas paigas ühetaolise välimusega inimese (mehe, naise, valges riides preili) kujul. Seos konkreetsete paikade, kogukonnale tuttavate lahkunutega annab vaimujuttudele usutavust ning põnevust. Muistendite vanemas kihistuses tuleb ette klassikalisi, rahvusvahelise levikuga jututüüpe. Need on õudutekitavad põnevuslood sellest, kuidas surnud mehed oma naisi külastavad või endaga kaasa viivad jms.

20. sajandi mälestusjuttudes – memoraatides – kirjeldatakse rohkem iseenda või kellegi tuttava kogetud elamusi. Jutustatakse ka hirmuelamustest, milleks põhjust polnudki, sealhulgas “vaimu tegemisest” teistele inimestele: “Võtnud voodilina kaasa, kaks lelapulka ja tikud. Tammikust Mõisamale ei julgend keegi pimedas minna, et tondid tulevad. Ja läks Rakke poole teeristi, et paneb lina ümber ja pistab sõepulga suhu ja hambad valendavad. Ja kui keegi tuleb, siis hirmutan teda ja jooksen linnaukude poole, nii et lepik ragiseb.” Nõnda pajatas oma traditsiooniteadliku onu tembust 70-aastane Oskar Tammistu (RKM II 336, 409/10 (49) < Väike-Maarja khk.) Vao külas 1979. aastal.

20. sajandi jooksul on hirmud demoniseerunud surnuvaimude ees hakanud taanduma. Koputamiste ja vaimude väljakutsumise seanssidega kaasnesid spiritistlikud “taldriku keerutamised” põnevusmänguna. Vaimude-teema sai uuesti aktuaalseks nn. õudukates – laste hirmu- ja õudus-

juttudes, meedia vahendusel sai populaarseks zombi – enam-vähem kolliga võrreldav elav laip, tuttavaks said surnuvaimu ja kodukäija sugulane poltergeist, verehimuline vampiir ning isegi mõni taaselustuv muumia.

Vaimude söötmine

Vana-aasta öösel söödeti vaimusid ja perenaine käis rätikuga ning pühkis vaimud välja. Vaimudele kaeti söögilaud nagu teistelegi. Oma aeg pidi olema, millal tulevad. Ja kui see üle läks, siis perenaine saatis nad lauast välja. Need olid ikka head vaimud.

See vaimude söötmine oli hiljutigi. Möödunud aastal mustlased söötsid vana-aasta ööl ja ajasid vaimusid välja. Viisid ka hobustele leiba, et hobused kell 12 öösel räägivad.

KKI 20, 94 (56) < Iisaku khk., Sälliku k. – L. Raudsep ja H. Kihno < Eduard Reiska, 86 a. (1955).

Vaim saani järel

Üks mees tuli kuuvalge talveõhtul hobusega koju üle Maidla silla Hirmuse poole. Tee ääres oli vana ladu. Kui mees sellest mööda oli sõitnud, kuulis ta seljataga hüüdu: “Oota, oota!” Mees vaatas tagasi ja nägi ühte naist, kellel olid pikad valged juuksed ja seljas roosa kleit, paljajalu ja käed laiali saani poole jooksmas. Mees andis hobusele piitsa, nii et see rutem edasi läks. Naine ei jäänud ka maha, vaid kiirendas oma sammu ja püüdis saanist kinni haarata. Varsti jõudis mees oma hobusega ristteele,

kus naine seisma jäi, käed üles tõstis ja kõvasti naerma hakkas.

See lugu juhtus minu äiaga, kuid selle lao juures on paljud vaimu näinud. Kui ladu ära lahutati, leiti sealt surnute luid, mis maeti surnuaiale. Peale luude kaotamist kadus ka naine – vaim – ära ja kunagi teda ei nähtud enam.

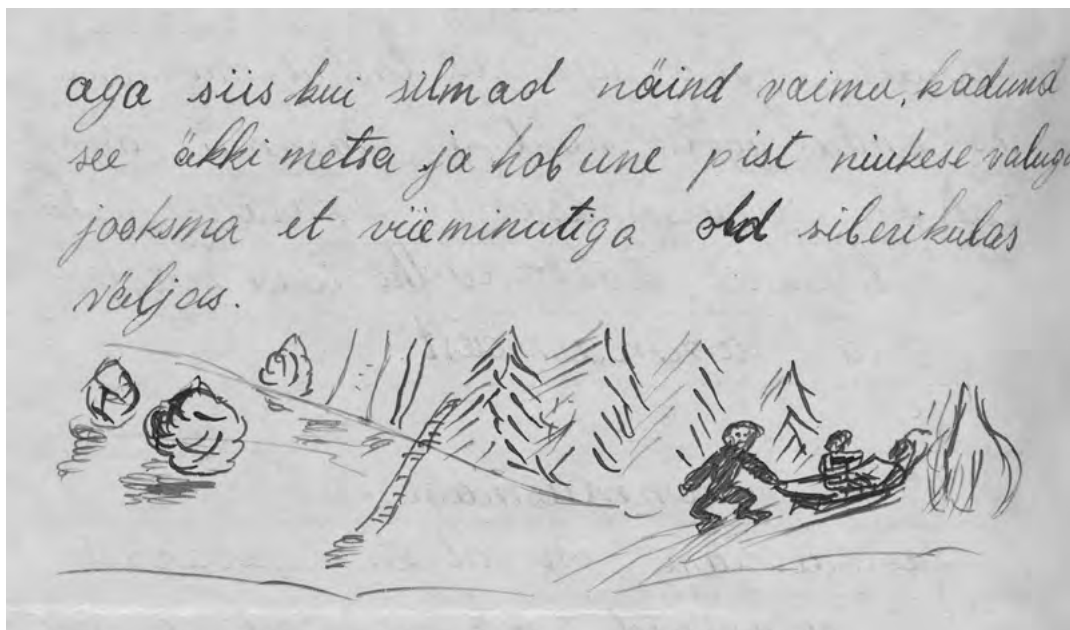
ERA II 218, 191/3 (13) < Viru-Jaagupi khk., Roela v.,
Tudu k. < Jõhvi khk., Kohtla k. – L. Pauk < Leena Kask,
63 a. (1939).

Lamasmägi

Lamasmägi on old ka ennevanast üks kardetumaid kohti, sest rahva arvamise järel elanud seal palju "tonte, vaime, kodukäijaid, nõidu" ja veel palju niisuguseid pahu vaime, kes möödasõitvaid inimesi alati pelutanud ja tülitanud.

Lamasmägi. ERA II 215, 679 < Viru-Nigula khk.,
Kunda k. – Aksel Mikker (1939).

Lammasmäe vaim
tirib Siberi küla
mehe rege tagasi.

Ükskord tulnud üks Siberi küla mees laadalt ja äkki hobune pole jaksanud enam vedada. Vaatand siis läbi rangirooma augu tagasi, et kes see niimoodi mängib, näind, et suur vanamees hoiab reest kinni ja tirib tagasi, aga siis, kui silmad näind vaimu, kadund see äkki metsa ja hobune pist niukese valuga jooksmas, et viie minutiga old Siberi külas väljas.

ERA II 216, 157/8 < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda-Aru k. – R. Urb < emalt, Liisa Urb, 40 a. < emalt, Ann Klaamann (1939).

Vaimud tulevad vastu

Mina ise ei ole vaimu näind, aga mul õemees rääkis. Ta ei old küll argpüks, aga mis see võis olla, ei tea, niimoodi ta oli näind.

Nad elasid Ärinal. Seal olid särud ja ta läks sealt Ärinalt otsekohe läbi metsa üht tüdrukut Vaosse saatma. Ja läksid sealt soonikust läbi, mis see madal koht on ja näevad, et kaks plikat tulevad neile vastu. Nii masinlikult veel käisid, nagu poolkangelst ja siis nagu kadusid ära.

Õemees läks pärast sinna peresse, kust need plikad olid, seal plikad magavad. Küsis plikade

ema käest, kas plikad on täna väljas käind. – Ei ole, õhtul heitsid magama ja kogu aeg magand.

RKM II 336, 301/2 (12) < Väike-Maarja khk., Pandivere k. – M. Hiiemäe < Alfred Võrno, 66 a. (1979).

Vaim pihlaka juures

Küti mõisa põllu ääres on üksik pihlakas. Vanaema teab rääkida, et sinna alla olla maetud üks naisterahvas ja peale istutatud pihlakas.

Ühel öösel tulnud Kupja Kaarel peolt. Pihlaka kohta saades näinud ta pihlaka najal valges riietes naisterahvast, latern käes. Mees hakanud jooksuma, naine järele. Kaarel jäänud seisma, naine ka. Siis jooksnud Kaarel koju, löönud ukse kinni ja heitnud magama.

Teisel hommikul mindud vaatama, aga mitte midagi. Sedamoodi näidanud ta ennast mitmel ööl, siis kaevati pihlakas ülesse ja enam ei ole nähtud.

ERA II 218, 645/6 (6) < Viru-Jaagupi khk., Küti as. < Lügänu khk., Viru-Maidla, Aidu k. – A. Källo < vana-isalt, Madi Källo (1939).

Vaim pihlaka juures.

Vaim muudab kuju

Vanasti elas Viru-Jaagupis Kabeli Madi. Ta oli kirikumees ja surnuaiavaht. Ta rääkis oma perele, et kui ma suren, siis pange mulle särk pahempidi selga ja valge torumüts pähe.

Kui ta suri, siis tehti ka nii. Tema tütar oli Vinni mõisas toatüdruk. Tütar tuli sealt isad kirstu panema ja muidugi öö peale hakkas tagasi minema. Isa tuli temaga kaasa, valge torumüts peas ja valge särk seljas. Vahest oli harakas, vahest must konn, vahest isa. Tütar ütles: "Ega ma sind ei karda, ma tean, et sa oled minu isa." Niikaua läks tütreka ühes, kui Pajusti külani, sealt keerab tee Vinni mõisa, ja seal jäi maha.

ERA II 218, 598/9 (16) < Viru-Jaagupi khk. – H. Kokk < tädilt, Anna Lillepuu, 54 a. < vanaemalt (1939).

Pika tänava vaim

Rakveres Pikal tänaval endises Grunenbergi majas oli paar aastat tagasi igasuguseid kummitusi. Kord oli kuulda puude lõhkumist, kord nõude kolinat, uksele koputusi jne., kuid kedagi polnud näha.

Enne oli see paik surnuaiaks olnud. Tuleõnnetuse läbi on kirikukirjad kaduma saanud ja mingisuguseid kindlamaid andmeid selle surnuaia kohta ei ole. Nüüd arvatakse öisteks külalisteks surnute vaime, kes ei saa rahus olla, sest nende puhkepaiga peale on ehitatud majad, ja nad kollitavad seni, kuni jõuavad inimesed eemale peletada ning maja lammutatakse, et hingerahu saada.

ERA II 218, 475/6 (2) < Rakvere khk. ja v., Väljataguse k. – E. Laanes < Juhan Pällo, 79 a. (1939).

Vaim Simuna surnuaia müüril

Ennevanasti läinud Paasvere mõisa moonamehed Rakke viinavoori. Tee viinud Simuna surnuaia tagant mööda. Olnud pime öö. Mehed jõudnud Simuna surnuaia taha. Korraga kuulnud tee ääres kraavis kröbinat. Mehed läinud vaatama tikutulega, et kes sääb kröbistab? Niikui tikust tuld tõmmanud, näinud mehed valges riides naisterahvast üle müüri lipsavat, kelles tundnud ära ühe Paasvere moonamehe naise, kes paar nädalat tagasi siia surnuaiale maetud.

ERA II 218, 634/5 (10) < Viru-Jaagupi khk., Roela v., Ristiküla – N. Maasik < isalt, Aleksander Maasik, 38 a. (1939).

Vaim Simuna surnuaia müüril.
Mõisapreili vaim puu all. ERA II 218, 636 (11) < Viru-Jaagupi khk., Roela v., Ristiküla – Nadja Maasik (1939).

Vaim teekaaslaseks

Üks rannamees Peetri-Antsu Kustav tuld kord Rakverest ja äkitselt siginenud tema kõrvale mees valge kotiga ja küsind, et kaugel see Viitna kõrts on. Kustav küsind: “Kui sa korrat oled, siis lase varvast, aga kui ristiinimene, siis tule minuga Viitna kõrtsini.” Mees põleks nagu kuuldki Kustavi sõnu ja korrand aga jällegi oma küsimust. Nüüd tuld rannamehel ka hirm nahka, sähvand hobust piitsaga, kuni viimaks jõund sedasi teised Sarapuu mäele (1 km Rõmeda külast Tallinn-Narva maanteed mööda Narva poole), siis kadund äkki ära.

Sedasi need vaimud kõik tulevad kuni Sarapuu mäeni, aga rohkem ei tule, siis kaovad ära, sest seal ju oli vanade eestlaste matmispaik ka, sellepärast.

ERA II 217, 276/7 (23) < Haljala khk., Aaspere v., Rõmeda k. – A. Allvee < Katta Õunamägi, 68 a. (1939).

Vaimude laul Viru-Nigula surnuaias

Kõige naljakam lugu juhtus mul pojaga. Tuli mul võlga tegemast Tartust – ajalugu õppis ülikoolis. Tuli Tartust, ja Viru-Nigula surnuaiast mööda ja pimedas näeb, et mungariides inimesed seal. Neli või viis ja küünlad käes ja laulavad. Need siis olid laulnud seal tundmatus keeles, kas alam-saksa keeles või.

Ja tema tuli koju ja rääkis seda. Me läksime järgmine päev, et vaatame. Ta oleks kohe läinud, aga ei tahtnud segama minna – seal hakkasid see aeg need võõramaalased juba käima, et ei taha minna.

Ja õhtul ütleb mulle, et: “Tead, mis käik sul on ees: lähme vaatame.”

Läksime sinna. Seal on üks Taani insener maetud, kes ei tahtnud saada mõisnike surnuaiale maetud, tema tahtis talupoegade hulka maetud saada. Selle haua ümber oli see munkade laulmine.

Ja oleks seal ühtegi jälge olnud! Suur rohtu kasvanud, umbrohus plats, seal polnud ühtki jälge. Muidu oleks ju näha olnud, kui oleks seal inimesi öösel käinud. Ja selge peaga poiss, eksamilt tuli, oleks viina võtnud või midagi, et nägi viirastust.

RKM II 463, 79/81 (18) < Viru-Nigula khk., Unukse k. – M. Hiiemäe < Ella Rajari, snd. 1915 (1994).

Varssinimene

Minu emale jutustas keegi 80-aastane mees nimega Peeter Kurgman. Tema olnud Väike-Maarja kiriku-õpetaja kutsar.

Kord talveööl läinud ta õpetajat haige juurde viima. Jõudnud Väike-Maarja surnuaia juurde. Lagunenud müüri vahelt tulnud varss ja jäänud hobuse ette keksima. Hobune jäänud seisma. Õpetaja läinud saanist maha. Varss muutunud inimeseks. Õpetaja ütelnud: “Kas sind pole maetud?” Surnu läinud tagurpidi müüri vahelt sisse. Siis tulnud õpetaja tagurpidi saani tagasi. Varss olnud varemalt tihti jooksnud ringi, kuid nüüd ei tulnud ta enam.

Müürivahet, kust varss välja käis, hüüti Vaimu-varsa väravaks.

ERA II 218, 80 (2) < Rakvere l. – M. Moorberg < emalt, Emilie Moorberg, 42 a. < Peeter Kurgman, 80 a. (1939).